

CIPRIAN
MIHALI

CURAJUL
DE A SPUNE NU

Forme ale supunerii voluntare

TREI

FilosoFii
A G O R A

CUPRINS

Mulțumiri 9

Introducere 11

Structura cărții	15
De ce o carte de filosofie socială?	23
Filosofia ca diagnostic	25
Omul social al filosofiei sociale	28
Patologiile vieții sociale și viața neîmplinită	32
Excurs despre curaj	37

1. Forme ale supunerii cognitive 43

1.1. Post-adevărul, obiect social dominant al vremii noastre 45

Adevărul, temporar indisponibil	45
Ce vine după adevăr?	50
Ce este un regim de adevăr?	55
Regimul de adevăr al post-adevărului	60
Autoficțiunea și <i>engagement</i> -ul	65
Consecințele dominației post-adevărului în lumea noastră	71
Să te minți pe tine pentru a-ți crede propriile minciuni	76

1.2. Ignoranța voluntară sau fluviul înghițit de nisip	79
Agnotologia, știința despre ignoranță	80
Fabricarea ignoranței	86
Formele ignoranței: inocență, tărâm pierdut, strategie	91
Schema logică (și emoțională) a ignoranței voluntare	98
De ce proliferază ignoranța?	102
Progresul ignoranței, o amenințare pentru democrație	106
1.3. Economia atenției și psihoputerea	110
Bătălia pentru atenție	110
Câteva precauții privitoare la regimul atenției	115
Alertă, fidelizare, proiectare, imersiune	120
Atenția ca produs cultural și sursă a psihoputerii	123
Erotica și etica atenției	131
Ecologia și ecosofia atenției	137
Pentru un shot de dopamină (sau cum se naște, din nou și mereu, supunerea voluntară)	142
2. Forme ale supunerii emoționale	147
2.1. Sinele antreprenorial și cetățeanul emoțional.	
Critica psihologizării societății	149
Eu S.R.L. — sinele ca o afacere	150
Întreprinderile au suflet, oamenii sunt întreprinderi	158
Critica psihologizării societății	164
Sursele succesului psihologizării	170
Omul, acest animal care mărturisește	175
Triumful discursului terapeutic	180
Cetățeanul emoțional (<i>psytizen</i>) sau individul care se vindecă public	189

2.2. Ideologia pozitivării și obsesia sinelui performant.

O critică a dezvoltării personale 195

Lumea excesului de pozitivitate	195
Dominația industriei fericirii asupra vieților noastre	208
Capitalismul de <i>wellness</i> : ne închinăm psihicului și preoților săi	212
Consecințele dominației dezvoltării personale	219
Tripla exploatare: individul ca resursă, consumator și sursă de date personale	226
Critica dezvoltării personale și rostul filosofiei sociale	233

2.3. Fantasma autenticității 245

De ce credem că trăim vieți inautentice	245
Căutarea și exploatarea zăcămintelor de autenticitate	252
Autenticitatea ca marfă emoțională	256
Viața bună, autentică, versus viața alienată	263

Concluzii 271

Bibliografie 275

Mulțumiri

Orice carte se scrie la mai multe mâini. Autorul ei este doar numele care apare la final pe coperta cărții și este invitat să vorbească apoi în numele tuturor coautorilor.

Această carte s-a scris și s-a rescris timp de mai mulți ani nu doar printr-un efort personal de reflecție, ci și prin întâlniri, schimburi de idei, dialoguri cu o mulțime de persoane din jurul meu. Tuturor se cuvine să le fiu recunoscător pentru sugestiile și criticile lor, pentru felul în care au știut să mă încurajeze să așez pe hârtie ceea ce a început ca un proiect vag și care a prins formă și a căpătat conținut în timp.

Le mulțumesc în primul rând doctoranzilor și studenților mei, a căror prezență creativă și stimulantă în jurul meu, zi de zi, a creat un mediu generos din care s-au născut numeroase argumente din această carte. Pentru mine, a fost și este un privilegiu rar să pot continua să cresc intelectual în jurul unor tineri atât de cultivați, de entuziaști și înzestrați cu un sănătos spirit critic. Cursurile, atelierile, dezbaterile, Asociația Philosophy Babes pe care au creat-o și Festivalul de Filosofie de la Cluj sunt un ecosistem filosofic unic în peisajul cultural românesc, locuri și momente în care ideile se supun zilnic la proba confruntării cu realitățile lumii noastre.

Trebuie să le mulțumesc apoi colegilor mei profesori de la Departamentul de Filosofie din Cluj și de la celelalte universități din țară, care mi-au dat ocazia, prin ceea ce au scris, prin întâlnirile filosofice pe care le-au organizat ori prin ocaziile informale la care m-au invitat, să-mi pun la încercare ideile, intuițiile și judecățile.

O parte din ideile dezvoltate în acest volum s-au născut din conferințele publice pe care le-am ținut în mai multe orașe din țară la invitația Mozaic Media, asociație condusă cu atâta pasiune de Cosmin Galeriu și Petruța Tașcă. Aceste conferințe au fost primul laborator în care am experimentat o seamă de idei din carte, în fața unui public mereu atent și curios.

Dar poate că această carte nu ar fi luat naștere dacă nu ar fi existat încurajările permanente ale Magdalenei Mărculescu, directoarea editorială a editurii Trei, care a avut încredere în mine, care m-a bătut la cap și a crezut necondiționat în acest proiect, care a citit cu creionul în mână primele versiuni, atât de incomplete, ale manuscrisului. Și tot aici mulțumirile mele merg către Victor Popescu, redactorul acestei cărți, care, cu o meticulozitate și o pricepere rar întâlnite, a oferit textului o versiune mult îmbunătățită față de varianta inițială.

Deloc în ultimul rând, sunt recunoscător familiei mele, care mi-a înțeles pasiunea pentru acest proiect editorial și mi-a acceptat izolarea cotidiană, deloc spectaculoasă, în spațiul de lucru al lecturilor și al scrisului, care a primit cu îngăduință și afecțiune retragerea mea temporară din lume în zilele caniculare din vara lui 2025, când paginile cărții luau naștere, una după cealaltă, în ritmuri uneori greu de înțeles chiar și pentru mine.

Introducere

Când începe o carte să fie o carte?

Când ideea ei se naște în mintea autorului? Când planul ei capătă contur? Sau când primele rânduri se aștern pe pagină? Dar nu cumva când pleacă la tipar, încheiată, dăruită sau abandonată ireversibil de către autor cititorilor săi?

O carte se naște în fiecare din aceste momente, care pot fi îndepărtate în timp unul de celălalt. Aș putea chiar spune că ea se naște de fiecare dată altfel. Ea este de fiecare dată alta, este o mulțime de cărți diferite, atât de diferite încât par să nu poată fi niciodată una singură. Iar când ea devine totuși una singură, aceea de la final, aceea care se închide între coperti la editură, în ea se adună urmele tuturor cărților anterioare, de la urma cea mai îndepărtată a primei idei până la fraza care încheie textul și punctul care îl eliberează o vreme pe autor de grija scrisului. O mie de cărți în una singură, bântuită de stafiile tuturor celor care nu au mai devenit cărți, care nu au văzut și nu vor vedea niciodată lumina zilei.

Așa s-a întâmplat și cu această carte. E greu de spus când a încolțit prima ei idee. A fost cu ani în urmă, fără îndoială, într-un moment imposibil de situat. A fost ca răspuns la o întrebare sau la o mulțime de întrebări ivite din încântarea

citirii unor alte cărți și din confruntarea cu experiențele vieții de zi cu zi, cu oameni care și-au pus și ei întrebări. Dar incertitudinea stăruie și aici: e cu neputință de știut dacă actualitatea a provocat întrebarea sau dacă întrebarea a scormonit în rămășițele cotidianului pentru a-și extrage de acolo ascuțimea formulării și băntuirea interogativă.

Oricum ar fi, după acest moment original, întreba-rea — care se preschimbă și ea pe măsură ce prezentul însuși se metamorfozează — devine obsedantă. Atât de obsedantă încât, precum o stafie, își schimbă forma de la o zi la alta, cu fiecare revenire a ei, cu fiecare eveniment care-i modifică direcția, logica internă sau, pur și simplu, rațiunea de a fi.

Asemenea lui Michel Foucault, și eu cred că filosofia este un soi de jurnalism radical. Că, fiind moștenitori ai proiectului modern care a făcut din „ziua de azi“ spațiul predilect de interogație al filosofiei, trebuie să ne punem întrebarea cu privire la ceea ce se petrece cu noi, în jurul nostru, în fiecare zi. Suprafața accidentată a actualității, pulsația evenimentelor, monotonia de sub care așteptăm să izbucnească întâmplări care să ne scoată din letargie, tragediile și comediile efemerității, dar și rupturile de sens, războaiele, pandemiile, crimele, dezastrelor naturale, sociale sau politice — tot ceea ce sfâșie actualitatea pentru a-i dezvălui lipsa vreunui sens ascuns —, toate acestea hrănesc misiunea jurnalistică a filosofiei.

Dar e vorba de un jurnalism decalat, pentru care lumea nu e mondenitate, nici oamenii, vedete, nici evenimentele, lucruri senzaționale. Și nu e nici un jurnalism „obiectiv“, prin care filosofia ar avea însărcinarea de a reda publicului, cu fidelitate și detașare, ordinea lucrurilor, șirul de netăgăduit al (sensului) evenimentelor.

Întâlnirea cu actualitatea reverberează în mintea și afectul celui care se dedică filosofiei. Ea își depune urmele în neliști, în entuziasme sau în îndoieli, în emoții tăioase ori în sentimente difuze și persistente. Întărit (sau, dimpotrivă, fragilizat?) de aceste trăiri, filosoful purcede la diagnosticarea a ceea ce este. Un diagnostic subiectiv, fără îndoială, deși adeseori el caută să distileze trăirile pentru a le da forma unor interogații al căror conținut eterogen trebuie să fie îmbrăcat în învelișul epurat al unei raționalități fără fisură. Sau măcar care se pretinde astfel.

Diagnosticarea prezentului, cum ne spune același Foucault, nu e o sarcină ușoară. Ea nu înseamnă a emite opinii despre tot ce se întâmplă zi de zi. Nici nu înseamnă a te cățăra pe promontoriul pe care singur ți-l construiești și de la înălțimea căruia, ferit de vârtoarea actualității, scrutezi cu seninătate zădărniciile lumii și le evaluezi în funcție de amplitudinea lor sau de umorile tale. Căci, făcând asta, filosoful ar fi aceeași ființă însingurată care a părut a fi întotdeauna, care își consideră neadaptarea drept superioritate și angoasele drept înțelepciune.

Încercat de tot felul de întrebări, om al lumii și din lume, om printre atâția alți oameni, am încercat și eu să detectez „evenimentul care țipă printre zgomotele pe care nu le mai auzim, într-atât ne-am obișnuit cu ele“. Am căutat, de nenumărate ori, fără nicio garanție de succes, să spun „ceea ce se dă vederii în ceea ce vedem zi de zi“. Am încercat să smulg cenușiiului înconjurător semnele a ceea ce poate să ne lumineze înțelegerea devenirii noastre comune. Din ce anume se compune prezentul a ceea ce suntem? Care sunt aluviunile ce compun humusul din care se hrănesc gândurile și aprehensiunile celui care își ia, neforțat de nimeni, misiunea de a

* Michel Foucault, *Discursul filosofic*, traducere de Ciprian Mihali, București, Trei, 2024, p. 15.

diagnostica actualitatea? Care sunt intensitățile care te străbat și care își schimbă direcția când cauți să deosebești lumina de cenușiu, vederea de supraexpunere, vocea evenimentului de zgomotul înconjurător?

Până la urmă, suntem cu toții fiii și fiicele vremurilor noastre și încercăm să ne extragem din aceste aluviuni, să ne construim ca ființe distincte, capabile să-și înțeleagă și să-și construiască viața. Din acest punct de vedere, filosoful nu are vreun privilegiu. Într-un anume fel, filosofi și nefilosofi, diagnosticăm în fiecare zi, măsurăm răul și nonsensul, căutăm înțelesuri într-o lume atât de complicată încât cedăm adeseori ispitei reconfortante a răspunsului simplificat. Căci cu toții ne aflăm în permanență sub amenințarea răului și în așteptarea vreunui sens mântuitor și cu toții socotim cum să evităm amenințarea, cum să împlinim așteptarea, știind în sinea noastră că niciuna nu e definitivă și ireversibilă.

Dacă e să-i găsim practicii filosofice o rațiune de a fi, un înțeles aparte printre celelalte înțelesuri, atunci ea ar putea fi așezată în despicătura dintre rău și sens, pe linia firavă care separă și ține laolaltă ceea ce nu merge, ceea ce produce suferință și ceea ce se petrece ca împlinire, adică depășire a răului, reușită, fericire, sens deplin. De pe această linie fină și uneori abia întrezărită, lumina se împrăștie înspre marginile răului și ale sensului, până acolo unde răul se pierde la marginea întunecată a orizontului, iar sensul își amână sosirea până în zorii eterni ai unei zile ce tot promite să vină, dar nu mai vine.

Pe linia subțire dintre răul și sensul care se mișcă precum într-un joc al ielelor în societățile noastre de azi, într-un vârtej amețitor și de neoprit, stă într-un echilibru precar și întreba-rea care traversează această carte: de unde ne vine *curajul de a spune nu* tuturor puterilor care ne impun sau ne seduc să le răspundem afirmativ la toate strategiile lor de capturare?

De ce *curajul de a spune nu* pare să devină astăzi o virtute, inframorală sau extramorală, în orice caz civică și politică, socială, ca formă de rezistență la strategiile pozitivării? Dacă acest curaj devine o virtute, nu e pentru a reintroduce negativitatea în viețile noastre, cel puțin nu în forma neajunsului, a suferinței, a resentimentului, ci pentru a împiedica scurtcircuitul între ceea ce lipsește și ceea ce promite să răspundă — urgent, pe deplin, miraculos chiar — lipsei, pentru a o satisface: cuvinte, sentimente, obiecte, oameni, practici, rețete, politici.

Structura cărții

Acestei forme de curaj încerc să-i dau un profil în paginile ce urmează și să-i descriu declinările posibile într-un proiect de filosofie socială. Și o voi face într-o carte care, construindu-se printr-un efort susținut și întins pe mai mulți ani, s-a împărțit în două volume. Pe parcursul scrierii rândurilor ce urmează am devenit conștient de faptul că trebuie să împart acest proiect în două. Prima parte, care se concretizează în paginile volumului de față, și o a doua, așteptând să se materializeze după publicarea acestui dintâi volum. Deși ideea inițială a fost de a cuprinde totul între copertile unei singure cărți, pe măsură ce ideile de mai jos prindeau contur, am înțeles că ar trebui să dezvolt aici, pe îndelete, o serie de înțelesuri ale supunerii voluntare, pe care le-am regrupat în două categorii: supuneri cognitive și supuneri emoționale. Voi consacra, prin urmare, un al doilea volum sensurilor *curajului de a spune nu*, adică formelor de nesupunere civilă, virtuților democratice și morale, dar și dificultăților ieșirii din inerție, conformism și subordonare.

În acest prim volum voi analiza mai multe modalități ale supunerii voluntare. Inspirat de o clasică formulă a lui Étienne de La Boétie — mă refer la „servitutea voluntară“, sintagmă ce apare în celebrul său discurs din 1549* —, voi arăta de ce devine atât de seducător să ne conformăm, să mergem cu valul și să fim așa cum sunt ceilalți. De ce tiranul care ne subjugă e mai degrabă unul metafizic decât unul fizic, mai degrabă unul care încolțește și crește în mintea noastră decât unul care ne oprimă din vârful unei ierarhii de putere. Dar nu judecând asta drept o decădere, nici măcar (cel mai adesea, dar nu mereu) ca o alienare, ci considerând-o ca un mod al nostru de a ne integra în lume și printre ceilalți, de a fi în lume „ca lumea“, cu lumea din jur, fără să trebuiască să ne punem prea multe întrebări, fără să ne răzvrătim mai mult decât „trebuie“.

Am împărțit în paginile ce urmează modalitățile supunerii voluntare în două clase. O împărțire fără îndoială subiectivă, parțială și contestabilă, dar care mi s-a părut că poate surprinde, pe creasta mereu schimbătoare a actualității vremii noastre, fenomenele care ne cuprind și ne surprind, cele cărora le cedăm și cele cărora le rezistăm, cele care ne fascinează și ne seduc și cele care ne provoacă teamă sau furie.

Astfel, voi vorbi într-o primă parte despre formele supunerii cognitive, ca despre acele structuri ale lumii contemporane care ne afectează în profunzime felul de a cunoaște lumea, de a o gândi, dar și de a ne gândi pe noi înșine. Am ales trei dintre multiplele posibile forme ale supunerii cognitive: post-adevărul, ignoranța voluntară și economia atenției. Toate trei îmi par că merită să fie numite „obiecte sociale“ ale vremii noastre, așa cum am spus despre post-adevăr, preluând

* Eseul lui La Boétie beneficiază de o traducere în limba română făcută în 1995 de către Lavinia Stan, la fosta editură Universal Dalsi.

această sintagmă de la filosoful italian Maurizio Ferraris. Fără a nega o oarecare înrudire cu „faptele sociale“ consacrate de Émile Durkheim, voi considera că ele au capacitatea astăzi de a modifica semnificativ felul în care ne gândim pe noi înșine, în care ne construim relațiile cu ceilalți, în care percepem și evaluăm lumea, dar și felul în care ne reconstruim norme, valori și reguli de conviețuire, ori practicile prin care creăm sau subminăm instituții sociale.

Post-adevărul, așa cum voi demonstra, nu este un stadiu critic al adevărului, ci, prin survenirea lui brutală în discursul public și în practicile politice recente, instituie un nou regim al adevărului, un nou raport pe care oamenii timpului nostru îl întrețin cu faptele și cu realitatea. El nu ne duce înapoi la vremuri în care adevărurile revelate se impuneau cu forța evidenței transcendente, ca și cum adevărurile științifice ar fi atât de nesigure încât nu ne putem baza pe ele, ci relaxează într-un mod neliniștitor relația dintre adevăr și falsitate sau, în discursul public, dintre adevăr și minciună. Post-adevărul este simptomul unei lumi care nu mai crede într-un adevăr comun sau într-un adevăr care face comunitate, ci își revendică, pentru fiecare fragment al său, dreptul la un adevăr propriu, un adevăr alternativ pentru o realitate alternativă. Al unei lumi care și-a pierdut încrederea în ea însăși, formată din oameni care nu au încredere unii în ceilalți și care, suspicioși, își creează „regimuri de adevăr“, după cum le numește Michel Foucault, dispozitive și mecanisme de constrângere și dominație, făcute posibile de puterile politice, mediatice și digitale. În noile regimuri de adevăr, intensitatea emoției cu care ne trăim propriul adevăr dă măsura „inteligenței“ noastre incontestabile, iar opiniile pe care le emitem sub imperiul emoțiilor (sinceritate, furie, frică etc.) ne transformă în experți recunoscuți în tribul nostru și validați de reacțiile lor.

Post-adevărul nu funcționează fără combustibilul furnizat de *ignoranța voluntară*. Obiectul social care este ignoranța se afirmă nu atât prin întinderea ei, mereu infinită, mereu cu neputință de măsurat, ci prin inversiunea pe care o produce în percepția publică: ea nu mai este opusul cunoașterii, dușmanul ei de moarte și ceea ce trebuie redus ca fiind ceva rușinos, chiar imoral, ci devine rivalul afirmativ, asertiv al cunoașterii. Ignoranța voluntară este faptul de a nu ști cuplat cu *voința* de a nu ști, de a considera că atât cât știi e suficient pentru a contesta orice altă producție cognitivă. Caracterul său abundent, invaziv și contaminant permite cercetătorilor în „agnotologie“ (această stranie știință a ignoranței) să vorbească despre o epocă a ignoranței, despre modalitățile strategice de producere a ei, despre minciună, secret, ascundere, manipulare, intoxicare, tot atâtea dispozitive care țin cont de faptul că forța socială a ignoranței este cel puțin la fel de mare precum cea a cunoașterii. Interesul meu în această carte este să cercetez modul în care se fabrică și proliferază ignoranța și de ce, încă o dată, caracterul său redutabil de forță conformistă se însoțește cu mobilizarea emoțiilor (mândrie și rușine, mai ales).

În sfârșit, tot în sfera formelor de supunere cognitivă am înțeles să situez și *bătălia pentru atenție* din lumea de azi. Pornind de la ideea general acceptată că fiecare epocă își construiește propriile strategii de captare și educare a atenției, am argumentat că discursul managerial și cel mediatic al modernității târzii au transformat atenția într-o resursă prețioasă, a cărei exploatare este esențială într-o economie competitivă bazată pe profit. Supraabundența lucrurilor materiale și a stimulilor externi, pe fondul rarității resurselor noastre atenționale, conduce la o suprasolicitare și o epuizare a atenției noastre, cu consecințe dramatice asupra mediilor atenționale în care ne ducem viața de zi cu zi. În ambele sensuri

ale sale, ca reacție la stimuli externi și ca grijă pentru ceilalți, atenția „brutalizată“, după expresia lui Bernard Stiegler, obligă la renunțarea la paradigma economică și la adoptarea unei perspective ecologice, chiar *echologice*, cum îi spune Yves Citton, exploatând resursele termenului *écho*, ecou, pentru a descrie efectul de boltă în mediile noastre atenționale. Chiar mai mult, într-o perspectivă ecosofică, inspirată de gândirea unor autori precum Félix Guattari sau Arne Naess, e vital să regândim preocuparea relațională specifică atenției împărțite, care face trecerea de la pasivitatea atenției la acțiunea atentă și la valorizarea unei griji pluraliste bazate pe încredere. Miza este și aici ieșirea din captivitatea indusă de tehnologiile psihoputerii și din formele de supunere atențională voluntară, pentru a transforma atenția într-o forță a acțiunii civice și sociale.

Partea a doua a cărții tratează formele supunerii emoționale în lumea de azi. Și aici urmăresc trei dintre aceste forme: antreprenorializarea și psihologizarea cetățeanului; pozitivarea și dezvoltarea personală; fantasma autenticității.

Am pornit de la descrierea figurii dominante a *sinelui antreprenorial*, considerat a fi rezultatul unei transformări sociale ample prin care individul ajunge să se înțeleagă pe sine drept o societate pe acțiuni care trebuie să fie gestionată precum orice altă firmă. Această figură s-a impus printr-un proces dublu, impus, pe de o parte, de industriile contemporane ale managementului, iar pe de altă parte de popularizarea unei psihologii pozitive teoretizate în ultimele decenii de nume influente ale acestei discipline. Efect al dinamicii accelerate de individualizare și autonomizare, sinele antreprenorial descrie ficțiunea unui proiect de exploatare a resurselor proprii care să-i permită individului să devină deopotrivă un produs competitiv pe piață și un consumator de produse

existente pe piață. Iar asta e posibil prin suprasolicitarea permanentă a unui sine obsedat de performanță și de autodepășire. În mod concret, în sprijinul acestui efort neîncetat vine o veritabilă industrie culturală de origine psihologică, prin intermediul unei literaturi abundente de *self help*, de emisiuni de radio și televiziune, prin podcasturi, rețele de socializare, ateliere, conferințe, filme etc. *Psihologizarea* societății, așa cum o descrie cu maximă acuitate Jan De Vos, este un proces prin care vocabularul psihologic și schemele sale explicative cuceresc domenii care nu aparțin în mod tradițional teoriei și practicii psihologice, ceea ce face ca discursul și limbajul psihologic să pătrundă astăzi adânc în viețile noastre private și publice, în politică, publicitate sau cultură ori în toate narațiunile prin care ne descriem pe noi înșine. Abuzul și distorsiunile la care e supusă psihologia în versiunea sa populară ne îngăduie să vedem înflorind la marginile unei discipline cu pretenții științifice forme exotice sau periculoase, dar atât de prezente public, de parapsihologie, metapsihologie, ultrapsihologie, adică tot atâtea forme de pseudopsihologie, ca paradigmă dominantă de explicare, uneori prin truisme, alteori prin absurdități, a fenomenelor sociale.

De aceea în a doua parte a secțiunii dedicate supunerii emoționale vorbesc despre ideologia pozitivării și de-acum celebra dezvoltare personală. Trăim într-o lume a excesului de pozitive, așa cum ne-o spune în felurite moduri Byung-Chul Han, sau într-o lume împinsă spre o tiranie a atitudinii pozitive, care nu doar că ne împinge să privim tot mai mult partea luminoasă a lucrurilor, ci și să ne mobilizăm neîncetat pentru a face cât mai mult, pentru a face încă puțin chiar și când nu mai poți. Imposibilul nu există — sau nu există decât la limita lui extremă: burnoutul și epuizarea, „neputința de a mai putea“. Analizând procesul dereglementării progresive a